

*A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szadhangja.hu) a maga szerény eszközeivel a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok, stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó” örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltsük.<sup>1</sup>*

HAVAS GÁBOR

## A KEMÉNY ISTVÁN VEZETTE 1971-ES ORSZÁGOS REPRESENTATÍV CIGÁNYVIZSGÁLAT KERETÉBEN KÉSZÜLT INTERJÚK

---

Kemény Istvánt 1970-ben bízta meg a Minisztertanács Tanácsügyi Hivatala, név szerint Zagyva Imre azzal, hogy készítsen reprezentatív felmérést a magyarországi cigányság helyzetéről. A kutatás az MTA Szociológiai Intézetének égisze alatt folyt, a terepmunkák 1971 elején kezdődtek, és még abban az évben be is fejeződtek. A terepmunkát pályakezdő kutatók, illetve a kutatás elindulásáról tudomást szerző, a téma iránt érdeklődő, kutatási tapasztalatokkal még nem rendelkező fiatalok végezték. Az utóbbiaknak egy-két próbainterjút kellett csinálniuk, és Kemény ez alapján döntötte el, hogy ad-e nekik munkát vagy sem. A terepmunkában kiemelkedő szerepet játszott a jelentős néprajzkutatási tapasztalatokkal rendelkező Csalog Zsolt, aki már az 1970-es előkészítő szakaszban is részt vett, és Barcsón végzett egy a kutatási eszközöket kipróbáló próbafelmérést is. Kemény törekedett arra, hogy cigányokat is bevonjon, így került a kutatásba Lakatos Menyhért, Sziklai Imre, és egy rövid időre Choli Daróczi József is.

### A KUTATÁS

A terepmunkások kaptak egy-egy megyét, ahol a kijelölt településeken a mintavételi előírásoknak megfelelően fel kellett venniük a szükséges számú kérdőívet. Ezen túl az interjúterv előírásait és tematikáját követve magnós interjúkat is készítettek, saját döntésük alapján, erre alkalmasnak ítélt cigány interjúalanyokkal, illetve a cigányság életében fontos szerepet játszó intézmények (elsősorban a helyi tanácsok, az iskolák és a rendőrség) cigányokkal rendszeres kapcsolatban álló nem cigány képviselőivel. Kemény a kutatás kezdetén jelezte: szeretné, ha a kutatás résztvevői a terepmunka lezárulása után esettanulmányt is készítenének a megyéjükéről. Ezért a terepmunkások az alaposabb tájékozódás és információgyűjtés érdekében a kutatás közben szerzett információk alapján olyan, a téma szempontjából érdekesnek tűnő településekre is elmentek, ahol kérdőívet nem kellett kitölteni, de interjúk esetenként ezeken a helyeken is készültek. A beszélgetéseket a készítőik mag-

<sup>1</sup> A cikk elkészültét az OTKA 115644 sz. kutatása támogatta.

netofonnal rögzítették, majd otthon indigóval 3–4 példányban begépeltek. Ezt követően egy példányt átadtak Kemény Istvánnak, a kutatás vezetőjének, egyet pedig a kifizetések adminisztrálása érdekében leadtak a Szociológiai Intézetben. Egy vagy két példány az interjúkészítő birtokában maradt. A lejegyzés során a hanganyag minél pontosabb visszaadására kellett törekedni. Így a legépelte szövegben is megjelentek az interjúalany beszédmódjának egyéni sajátosságai: az esetleges pongyola vagy nehézkes megfogalmazások, a kitérőkkel, közbevetésekkel tarkított gondolatmenet, a nyelvjárási, illetve a kétnyelvűségből adódó jellegzetességek, stb. Az interjúk többségéhez készült egy rövid bevezető, amely ismertette az interjúkészítés körülményeit, és bemutatta az interjúalanyt. (Az interjú anyagban akad egy kivétel, amelyre a leírtak valószínűleg nem érvényesek. A lejegyzett szövegek karaktere alapján ugyanis erősen valószínűsíthető, hogy Lakatos Menyhért nem készített magnós hangfelvételeket, hanem utólag – talán írásos feljegyzésekre támaszkodva – emlékezetből rekonstruálta a beszélgetéseket. Erre azonban egyértelmű bizonyíték nincs.)

Amíg a terepmunka folyt, tehát az 1971-es év jelentős részében, a kutatás résztvevői kedd délutánonként rendszeresen találkoztak a Szociológiai Intézetben, Szelényi Iván szobájában, aki azt erre a napra Kemény rendelkezésére bocsátotta. (Kemény nem állt a Szociológiai Intézet alkalmazásában, így ott szobája sem volt.) Ezek az összejövetelek a kutatás praktikus ügyeinek intézésén túl szemináriumként is funkcionáltak. Kemény nagyon szisztematikusan törekedett arra, hogy folyamatosan bővítse a kutatás felkészültség szempontjából igen vegyes összetételű résztvevőinek a szociológiai, módszertani tudását, és segítsen a terepmunka során felgyülemelő tapasztalatok feldolgozásában, értelmezésében. Rendszeresen visszatért az életformacsoportok általa kidolgozott elméletére, amely lehetővé teszi a társadalmi rétegződés finomszerkezetének a feltárását és – többek között – a különböző háttérű és előtörténetű cigány csoportok közötti különbségek megragadását is. A keddi összejöveteleknek visszatérő témája volt a tereptapasztalatok, az ott felmerülő problémák, konfliktusok megvitatása is. Ez sokat segített az interjútechnika csiszolásában, a módszerek finomításában is (vö. Solt 1998). Néhányszor arra is sor került, hogy egy-egy megyei felelős röviden összefoglalta az addigi terepmunka tapasztalatait, az ennek alapján kirajzolódó, általa fontosnak tartott, tipikus jelenségeket, társadalmi tendenciákat. Ezeket a „kiselőadásokat” élénk vita követte, ami óhatatlanul önreflexióra kényszerítette a résztvevőket, valamint annak átgondolására, hogy mi az, ami a munkamódszerükben, a kutatás témájához fűződő viszonyukban felülvizsgálatra szorul.

Noha a rendszeres összejöveteleknek, valamint Kemény felkészültségének, kritikai attitűdjének, pedagógiai erényeinek és karizmájának köszönhetően a résztvevők többsége között lényegesen szorosabb és bensőségesebb kapcsolat jött létre, mint az ilyenkor szokásos, sőt politikailag kényes kérdések is napirendre kerültek, természetesen ez a kutatás sem vonhatta ki magát a korszellem hatása alól. Kemény 1970 végén az MTA székházában szűk szakmai közönség előtt ismertette az ugyancsak általa vezetett szegényvizsgálat főbb eredményeit. Az egyébként rendkívül visszafogott előadásban megérintett egy tabut: a hivatalos ideológia ellenében nyilvánosan kimondta, hogy Magyarországon vannak szegények, és ennek strukturális okai is vannak. E „szabálysértés” következtében a pártvezetés verdiktjének megfelelően nem kívánatos személlyé vált a magyar szociológiában, és fokozatosan megfosztották minden kutatási lehetőségtől. A cigányvizsgálatot már nem lehetett elvenni tőle, mert ahhoz a munkálatok túlságosan előrehaladott állapotban voltak, de kellemetlenkedni azért lehetett. Ennek egyik megnyilvánulása volt, hogy Kulcsár Kálmán, a Szociológiai Intézet akkori igazgatója

egy idő után megtiltotta Keménynek, hogy a keddi összejöveteleket az intézet épületében tartsa meg, ami megnehezítette a terepmunka befejezését, a felmerülő hiányok pótlását. A szemináriumok némi szünet után magánlakásokon folytatódtak, de már más összetételben és tematikával.

A kutatás során volt némi fluktuáció a kutatócsoportban. Voltak, akik csak a próbainterjúk elkészítéséig jutottak vagy egy idő után kiszálltak, mert életkörülményeikből adódóan nem tudták vállalni a folyamatos részvételt. Mások szívesen kapcsolódtak be a terepmunkába, el is végeztek bizonyos részfeladatokat, de egy egész megyét nem tudtak vállalni. Ezért a legaktívabbak, miután végeztek az eredetileg kijelölt megyéjükkel, más megyék terepmunkálatába is besegítettek, vagy teljes egészében megcsináltak egy másik megyét is. Abban is jelentős különbségek mutatkoztak, hogy ki mennyire tudott részt venni a keddi összejöveteleken, ami viszont jelentősen befolyásolta a kutatás iránti elkötelezettség mértékét és a terepmunka minőségét is.

### AZ INTERJÚK

Az alábbi táblázatban foglalom össze, hogy az egyes megyékben kik készítettek interjúkat, és ezek közül hány darab maradt fenn:

Megye	Kik készítettek ott interjút	Interjúk száma**
Baranya	Havas Gábor	16
Bács-Kiskun	Lakatos Menyhért, Mogács József, Pass Lajos, Solt Ottília	5
Békés	Lakatos Menyhért	8
Borsod	Egri Gábor, Havas Gábor, Rupp Kálmán	14
Csongrád	valószínűleg nem készült interjú	0
Fejér	Máté János, Szegő László, Vásárhelyi Judit, Törzsök Erika	21
Győr-Sopron	Hegedűs T. András, Neményi Mária	8
Hajdú-Bihar	Choli Daróczi József, Nagy András	3
Heves	Matolay Magda	7
Komárom	Máté János, Törzsök Erika, Vásárhelyi Judit	40
Nógrád	Dávid János	9
Pest	Egri Gábor, Molnár Gyula, Sziklai Imre	39
Somogy	Csalog Zsolt	0
Szabolcs-Szatmár	Lakatos Menyhért	8
Szolnok	Csalog Zsolt	0
Tolna	valószínűleg nem készült interjú	0
Vas	Molnár Gyula	22
Veszprém	Lengyel Gabriella	3
Zala	Lengyel Gabriella	9
Budapest *	Bálint Mária, Ballay Attiláné, Mogács József, Sándor Zsuzsa, Sziklai Imre, Törzsök Erika	23

\* A próbainterjúk többnyire Budapesten készültek.

\*\* A jelenleg rendelkezésre álló interjúk száma.

A kutatás interjúk anyaga eredetileg sem volt reprezentatív, mert ellentétben a szigorú mintavételi előírásokat követő kérdőívvezéssel, abban, hogy a terepmunkások hol, kivel és hány interjút készítettek, esetleges tényezők is szerepet játszottak. Meglepően kevés interjú készült például a „legcigányosabb” megyék közé tartozó Borsodban, Hevesben, Szabolcsban, ugyanakkor viszonylag sok Vasban, ahol a cigányok aránya kifejezetten alacsony volt. Ráadásul a kutatás keretében elkészült interjúk ma sajnos nem állnak teljes számban rendelkezésre.

kezésre. Ennek ellenére az interjúk összessége jól tükrözi a magyarországi cigánytársadalomnak a 70-es évek elejét jellemző sokszínűségét, belső rétegződését. Az interjúalanyok között éppúgy megtaláljuk a már akkor erősen integrálódott és/vagy asszimilálódott típusokat, mint a szegregált telepeken teljes kirekesztettségben és nyomorban tengődő csoportok képviselőit, vagy a megélhetésüket a hagyományos foglalkozások némileg modernizált változataival továbbra is biztosítani tudó, ezért a tradíciókhoz szívósan ragaszkodó cigányokat.

Noha nincs pontos adat arról, hogy a kutatás keretében annak idején összesen hány interjú készült, azt biztosan állíthatjuk, hogy a ma rendelkezésre álló gyűjtemény (237 interjú) távolról sem teljes. Elvileg, ahogy említettem, a kutatás idején minden elkészült interjúból egy példányt le kellett adni a Szociológiai Intézetnek. E sorok íróját a 80-as évek közepén egy munkatárs felhívta az intézetből azzal, hogy éppen most selejtezik ki az 1971-es cigányvizsgálat anyagait, már ki is tették a folyosóra. Ha valamit meg akarok menteni, rohanjak oda. Így is tettem. Átnéztem a folyosóra kartondobozokban kitett anyagot, magamhoz vettem és a lakásomra szállítottam az összes ott található interjúpéldányt. (Más feltétlenül megőrzendő értéket nem találtam.) Az anyag otthoni áttanulmányozása nyomán megállapítottam, hogy az meglehetősen hiányos, a kutatás több olyan résztvevőjétől – Csalog Zsolt, Dávid János, Havas Gábor, Lengyel Gabriella –, akiről biztosan tudtam vagy valószínűsítettem, hogy számos interjút készítettek, a kiselejtezett anyagban egyetlenegy sem találtam. Viszont találtam interjút olyanoktól – Ballay Attiláné, Egri Gábor, Máté János, Mogács József, Sziklai Imre –, akiről azt sem tudtam, hogy részt vettek a kutatásban, mert a keddi összejöveteleken emlékeim szerint egyszer sem találkoztam velük. A saját interjúimból egy példányt eltettem magamnak, így azok pótlására megvolt a lehetőség, és ugyanez volt a helyzet Lengyel Gabriella interjúival. Csalog Zsolt akkoriban külföldön élt, így őt nem lehetett megkérdezni. Utólag súlyos mulasztásnak tartom, hogy a rendszerváltást követően, amikor Csalog is, és a kutatás vezetője, Kemény István is hazatért az emigrációból, nem próbáltam velük tisztázni, hogy hogyan és kitől lehetne a hiányzó interjúkat begyűjteni annak érdekében, hogy a gyűjteményt teljessé tegyük. Amit akkor elmulasztottam, azt ma már nem nagyon lehet pótolni, de az az igazság, hogy a 90-es évek elején a teljes gyűjtemény létrehozásának az igénye sem fogalmazódott meg. Ezt csak a 2000-es évek közepén kezdeményezték a Roma Sajtóközpont munkatársai. Akkor az ő megbízásukból megkeresett Bernáth Péter, elmondta, hogy szeretnének egy minél teljesebb gyűjteményt kialakítani, és ennek érdekében kérte: a nálam lévő interjúkat adjam kölcsön, hogy azokból másolatokat készíthessenek. Bernáth Péter később a birtokomban lévő anyagból hiányzó interjúkat is megpróbálta minél nagyobb számban begyűjteni. A kutatás egykori résztvevői közül megkereste Dávid Jánost, Lengyel Gabriellát és Neményi Máriát – közülük csak Neményi Máriától volt egyetlen interjú a Szociológiai Intézet által kiselejtezett anyagban –, és mindhármuktól kapott további interjúkat másolásra. Csalog Zsolt esetleges interjúról azonban továbbra sem sikerült érdemi információkat szerezni. 2013-ban értesültem arról, hogy Bognár Éva, Csalog utolsó élettársa a hagyaték nála lévő részét átadta az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárának. Alaposan átnéztem a teljes anyagot. Találtam több, az 1971-es vizsgálathoz kapcsolódó dokumentumot, de Csalog által készített interjút egyet sem. Találtam viszont a dátumozás alapján (1971 április–július) minden kétséget kizáróan a kutatás keretében készült 7 darab Heves megyei interjú Matolay Magdától. A közelmúltban gondoskodtam arról, hogy ezek másolata bekerüljön a 20. század Hangja Archívum gyűjteményébe.

Valószínűleg így is jelentős számú interjú hiányzik még. A legfájóbb hiányt természetesen Csalog interjúi

jelentik. Ő a kutatás keretében két megyében is (Somogy, Szolnok) egyedül végezte az összes terepmunkát. Mindkét helyről készített megyei tanulmányt és további esettanulmányokat (Barcs, Jászfényszaru) is. Ráadásul egyértelmű bizonyítékai vannak annak, hogy a kutatás során még további két megyébe (Csongrád, Békés) is eljutott. Az OSZK-ban őrzött hagyatékban találtam egy összegépelt, összesen 145 oldal terjedelmű anyagot (F445/80.), amely tulajdonképpen 4 különálló írást tartalmaz: a két említett megyei tanulmányt (Somogy, Szolnok), az ugyancsak említett „A barcsi cigánytelepen végzett próbamérések eredményei” címűt, valamint egy 8 oldalas írást „A cigányság Szentesen, Csongrádon, Makón” címmel. Az egybegépelés arról tanúskodik, hogy ez az utóbbi esettanulmány is a Kemény-féle kutatás számára készült. Mint ahogy minden valószínűség szerint ugyanez a helyzet a Csalog-féle hagyatékban ugyancsak megtalálható „A cigányság Békés megyében” című tanulmánnyal is, amelyhez az anyaggyűjtés 1972 januárjában zajlott, és amely részletesen tárgyalja a megye települései közül Békést, Dobozt, Endrődöt, Mezőberényt, Orosházát, Szarvast és Szeghalmot. Csalog tehát, aki maga is elkötelezett híve, hosszabb ideje rendszeres és kiváló művelője volt ennek a műfajnak, négy megye számos településére jutott el egy olyan kutatás keretében, amely a szociológiai mélyinterjút fontos kutatási eszközként alkalmazta. Ismerve a kutatás módszertani megfontolásait, Csalog munkamódszerét és a műfajhoz való vonzódását – számos, kötetben megjelent irodalmi alkotása (Kilenc cigány, Parasztregegy, A tengert akarom látni stb.) épült magnós mélyinterjúra, beszélgetéssorozatra –, elképzelhetetlennek tűnik, hogy ne készített volna jelentős számú interjút (Csalog 1976, 1978, 1981).

Ugyanakkor nincs egyértelmű bizonyíték arra, hogy ez valóban megtörtént volna. A Szolnok megyei tanulmányban csak pedagógusokkal készült interjúkból idéz, amiből annyi mindenképpen következik, hogy ilyen interjúk készültek. A Somogy megyei tanulmányban egyetlen interjúrészletet találtam. Ebben a cigány interjúalany a cigány identitásáról, illetve más cigány alcsoportokhoz fűződő viszonyáról mond pár mondatot. A további, kutatáshoz kapcsolódó esettanulmányaiban pedig egyáltalán nem használ interjúrészleteket. Így sem arra, hogy csinált, sem arra, hogy nem csinált interjúkat, nincs egyértelmű bizonyíték. Arra viszont határozottan emlékszem, hogy Solt Ottília, aki a cigányvizsgálatban a párhuzamosan folyó gazdasági vezetők vizsgálat miatt intenzíven nem vett részt, azért végzett némi terepmunkát Bács-Kiskunban, ahol készített néhány interjút is. Ezek azonban az ő hagyatékában sem maradtak fenn. A hiányokat a saját példámmal is tudom illusztrálni. Annak idején minden általam készített interjúból megőriztem egy példányt magamnak. Ennek ellenére most öt olyan interjút is fel tudok idézni, amelyekből ma már nincs egyetlen példány sem.

Ezek a következők:

Balogh József	Bogádmindszent
Orsós György	Cserkút
Kalányos István	Kozármisleny-Üszögpusztá
Kalányos János	Kozármisleny-Üszögpusztá
Lakatos István	Kozármisleny-Üszögpusztá

Hogy ezeket az interjúkat magnetofonra vettem és legépeltem, azt egyértelműen bizonyítja az általam írt Baranya megyei tanulmány, amelyben mindegyikből bőségesen idéztem (Havas 1982). Valószínűnek tartom, hogy ilyen jellegű hiányok másoknál is előfordulhatnak. Elsősorban azoknál – Dávid János, Lengyel Gabriella,

Neményi Mária –, akiknek az interjúi nem voltak benne a kiselejtezett anyagban.

### PUBLIKÁCIÓK, KÉZIRATOK

Ahogy utaltam már rá, a megyei tanulmányok és a különböző résztémákat feldolgozó további esettanulmányok tanulmányozása elvileg segíthetne abban, hogy pontosabban becsülhessük meg az annak idején elkészült, legépelte, de időközben elkallódott interjúk számát. Ám a megyei tanulmányok megírására az egyes megyék felelőseinek csak egy része vállalkozott, és az elkészült tanulmányok sincsenek mind meg.

Az 1971-es kutatás eredményeit bemutató kötet 1976-ban, az MTA Szociológiai Kutatóintézetének kiadványai elnevezésű sorozatban belső kiadványként jelent meg „Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról” címmel. A kötet szerkesztési elveit ismertető előszó egy lábjegyzetben 6 elkészült megyei tanulmányt sorol fel:

Csalog Zsolt: Somogy megye (Az előszó tévesen Lakatos Menyhértet jelöli meg szerzőként.)

Csalog Zsolt: Szolnok megye

Havas Gábor: Baranya megye

Molnár Gyula: Pest megye

Molnár Gyula: Vas megye

Törzsök Erika: Komárom megye

A kötetbe azonban a szerkesztő, Palkovics Mária döntése alapján csak a Szolnok megyei tanulmány került be teljes terjedelmében, és a Baranya megyei tanulmányból egy fejezet.

A Somogy megyei tanulmány, ahogy Csalog valamennyi, az 1971-es kutatáshoz kapcsolódó műve, megtalálható az OSZK kéziratárában őrzött Csalog-hagyatékban.

F445/478. A cigányság Somogy megyében

F445/477. A cigányság Békés megyében

F445/480. A cigányság Szentesen, Csongrádon és Makón

F445/481. A jászényszarusi cigányság 1971-ben

F445/80. A barcsi cigánytelepen végzett próbamérések eredményei

Havas Gábor megyei tanulmánya teljes terjedelmében megjelent a Cigányvizsgálatok című kötetben. (Havas 1982) A többi megyei tanulmány tudomásom szerint nem jelent meg. A kutatáshoz kapcsolódóan a Kemény István által írt zárótanulmányon és a megyei tanulmányokon kívül (Kemény 1974, Lakatos 1971, 1974, Lengyel 1974, Rupp 1976) született még néhány, egyes településeket, illetve bizonyos résztémákat érintő esettanulmány. Ezek tanulmányozása is hasznos lehet az interjúk értelmezéséhez, tartomelemzéséhez, illetve bármilyen célú feldolgozásához. A már említetteken kívül még a következő kéziratok létezéséről és elérhetőségéről lehet tudni:

Dávid János: Nagybátonyról (Megvan az RSK gyűjteményében)

Dávid János: Kazár községről (Megvan az RSK gyűjteményében)

Dávid János: Nógrád megyéről (Megvan az RSK gyűjteményében)

Egri Gábor: Nyíri és Tiszakarád leírása (Megvan az RSK gyűjteményében)

## HIVATKOZÁSOK

- Csalog Zs. (1976) *Kilenc cigány*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Csalog Zs. (1978) *Parasztregény*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Csalog Zs. (1981) *A tengert akartam látni*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Havas G. (1982) A Baranya megyei teknővájó cigányok. In Andor M. (szerk.) *Cigányvizsgálatok*. Budapest: Művelődéskutató Intézet, 61–140.
- Palkovics M. (szerk.) (1976) *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Kemény I. (1974) A magyarországi cigány lakosság. *Valóság*, 1, 63–72.
- Lakatos M. (1971) Cigányközösség, cigánytelepek. *Valóság*, 4, 81–91.
- Lengyel G. (1974) A letenyei muzsikuscigányok. *Zalai Tükör*, 2, 25–41. Elérhető: [http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag\\_i\\_nemzetisegek/romak/tanulmanyok\\_a\\_cigany\\_sag\\_helyzete/pages/008\\_a\\_letenyei\\_muzsikusciganyok.htm](http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/tanulmanyok_a_cigany_sag_helyzete/pages/008_a_letenyei_muzsikusciganyok.htm) [Letöltve: 2016-04-24].
- Rupp K. (1976) A magyarországi cigánykérdésről. In Palkovics M. (szerk.) *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Solt O. (1998) Interjúzni muszáj. In Eörsi J. – F. Havas G. – Kemény I. (szerk.) *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások I.* Budapest: Beszélő, 29–48.